

UUSI MATERJALE J.PH.G. EWERSI TUNDMAÕPPIMISEKS

Lea Leppik, Malle Salupere

Johann Philipp Gustav Ewers sündis 14. juulil 1781 Westfaali talupojaperes, suri 8. novembril 1830 Tartus. Kõrghariduse omandas Göttingenis, kus õppis usuteadust, siis aga huvitus ajaloo ja tuli 1803. a. pärast ülikooli lõpetamist Liivimaale maanõunik Richteri perekonda koduõpetajaks, eesmärgiga midagi ära teha tollal veel väheuuritud Vene ajaloo alal. 1810. aastast oli Tartu ülikooli ajaloo professoriks, 1818. a. valiti rektoriks ja on ainus rektor ülikooli ajaloo, keda on valitud 13 korda järjest. Ajal, mil impeeriumi teisi ülikooli tabas pimedusejüngri laastav tegevus, viisid Ewersi hiilgav mõistus ja diplomaadivõimed Tartu *alma materi* Euroopa ülikoolide esiritta. Teadusmaailmas sai ta turuks normanni-teooria kriitikaga, töödega vanemast vene ajaloo ja mitmete publikatsioonidega, mis on kindlustanud talle jäädava koha saksa ja vene teatmeteostes ning historiograafia üldkäsitlustes.

G. Ewersile kuulub igati teenitult koht Tartu ülikooli suurkuju seas, kuid tema 150. surma-aastapäev (1980) jäi hoopis tähistamata ja 200. sünniaastapäeval (1981) ilmunud artikkel A. Traadilt /1/ on muidugi võr- ratult vähem kui TÜ esimese rektori G.F. Parroti ja raamatukogu rajaja K.S. Morgensterni juubelite puhul toimunud teaduskonverentsid ja ilmunud kogumikud, kuigi tegemist on kahtlemata sama suurusjärku mehega. Ülikooli 3-kõitelises ajaloo on tema teeneist ülikooli ees räägitud rohkem möödaminnes, lühidalt iseloomustatud tegevust ajaloolasena ja veel lühemalt Ewersi publitsistlikku sekkumist Baltikumi talurahvaseaduste väljatöötamisse /2/. Sellel sekkumisel on peatunud J. Lotman /3/ ja J. Kakk /4/. Sellega eesti lugejale suunatud teave Ewersist piirdubki.

Käesolev artikkel baseerub 1987. a. TRÜ-s kaits- tud diplomitöö /5/, mille ajendiks oli soov alustada ülikooli 150-aastase võla kustutamist mehe mälestuse ees, kes ohverdas ülikoolile oma tervise ja teaduslikud plaanid ning suri ilmest ületõotamisest 49-aastase- na. Muide, juba siis tehti ülevaate koostamine tema elust ja tegevusest ülesandeks K. Morgensternile, kes enam kui 20 aasta jooksul ei teinud selleks õieti eel- töödki /6/.

Autorite eesmärgiks oli eeskätt tutvustada rikka- likku ja seni uurijate poolt peaaegu kasutamata allik- materjali, mis Ewersi tegevusest on säilinud Eesti ja Leningradi hoidlates. Kuigi tema isikliku arhiivi saa-

tus pole teada, on materjali palju ja artikli maht võimaldab seda vaid põgusalt iseloomustada. Ühtlasi on, erinevalt eelnevatest käsitlustest, kus vaadeldakse Ewersit kas teadlase või administraatorina, püütud näidata teda isiksusena. Parima võimaluse selleks annab kirjavahetus ja muud kaasaegsed mõtteavaldused, näiteks teoste eesõnad, istungite protokollid jne. Erakirjad selgitavad paljugi, mis ametliku asjaajamise ja teostega tutvumisel jääb "kaadri taha". Ei maksa aga unustada sedagi, et tollal polnud kirjavahetuse saladus kuigivõrd tagatud, ning et mitte tekitada enda või sõprade kohta kompromiteerivat materjali, usaldasid ettevaatlikumad paberile vaid seda, mida võinuks ka ära trükkida. Siit ka sagedased fraasid, eriti usalduslikus kirjavahetuses: "sellest räägime kohtumisel", "tahaksin Teiega sellest rääkida" jmt. Kirjad lubavad oluliselt täiendada ja korrigeerida seniseid teadmisi Ewersi teaduslikust ja rektoritegevusest, eriti teostamata kavatsuste osas.

Ewersi teadaoleva kirjavahetuse tähtsaima osa moodustavad kirjavahetus Peterburi akadeemiku Ph. Krugiga (1764 - 1844) ja Ewersi kirjad Liivimaa kindral-superintendent K.G. Sonntagile (1765 - 1827). Viimased asuvad Läti NSV RAKA-s. Tartu Kirjandusmuuseumis (KM) on kirjade fotokoopiaid /7/. Et kirjad pakuvad mitmekülgset huvi, on nad originaalkeeles ära toodud L. Leppiku diplomitöö lisas. Ewersi sõbrunes Sonntagiga ilmselt 1812 - 1813, mil Liivimaa ülemkonsistorium oli sõjapaos Tartus. Väga usalduslik kirjavahetus on kestnud 1825. aastani, fondis on 39 Ewersi kirja.

Kirjavahetus Ph. Krugiga vältas 1806. aastast Ewersi surmani. Ewersi kirju säilitatakse NSVL TA Arhiivi Leningradi osakonnas (TAAL) /8/, Krugi kirjade osalisi kontsepte Lääne-Berliinis. Mõne aasta eest hakkas St. Wolle seda korrespondentsi avaldama "Sotsialismimaade ajaloo aastaraamatus" /9/. Artikli kirjutamise ajaks 1988 a. oli avaldatud 44 kirja 203-st.

TAAL-s leidub teisigi Ewersi kirju Vene TA akadeemikutele, nagu Chr.D. Frähnile, F.P. Adelungile, A.F. Bõtškovile, I.F. Krusensternile, A. Lehrbergile /10/, kuid need on üksikud ja jäävad esialgu vaatlusest välja.

TRÜ Teadusliku Raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakonnas (TRÜ TR KHO) on hulk kirju professor K. Morgensternile aastatest 1805 - 1830 /11/, neist pikemad ja sisukamad on kirjad ajast enne ülikooli tööleasumist. Rektorina pidi Ewers Morgensternile saagi tolle tegematajätmissi meenutama. Võib-olla põhjustas see väikest vimma ja nii jäigi ülalmainitud biograafia koostamata. Teadusraamatukogus on veel kolm Ewersi kirja professor Ledebourile /12/ ja kaks kirja kuraator Klingerile /13/ ning väike kirjavahetus ülikooli arhitekti J.W. Krausega /14/. Ewersi kirjavahetus oma leivavanimete, maanõunik Richteri perekonnaga Väimelas on osaliselt säilinud ENSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis (RAKA) ja Leningradi Saltõkov-Štšedrini nimelise Riikliku Avaliku Raamatukogu käsikirjade osakonnas (RAR KO)

/15/. Need kirjad aitavad valgustada Väimela-perioodi ja Ewersi tegevust Moskvast, sealhulgas suhteid Karamziniga.

Materjali Ewersi professoritegevuse kohta pakuvad omaaegsete üliõpilaste loengukonspektid, mida on teada kolm: konspekt vene ajaloo loengutest 1813. a. kevadsemestril /16/, konspekt loengutsüklist "Euroopa statistika" 1824. a. kevadsemestril /17/ ning konspekt poliitika loengutest 1829. aastal /18/. Neist huvipakkuvaim on esimene, millel peatume allpool.

Muudest arhiivimaterjalidest on seni vähe kasutatud ülikooli nõukogu protokolle aastatest 1811 - 1829 /19/. Nende väärtus on eelkõige peale valmisotsuste ka arutluste käigu ja eriarvamuste väljatoomises. Et Ewersi seisukohad reaprofessorina läksid nõukogu omadest lahku üsna sageli, siis leiab siit tema kohta rohkesti materjali. Samad protokollid näitavad, et Ewers, pühendunud täielikult ülikoolile, oli rektorina vaieldamatult autoriteet. Varem nii sagedased vaidlused ja eriarvamused on peaaegu kadunud, nõukogu istungid on rahulikumad ja otsused üksmeelsemad. Vastuarvamustega esines ainsana tolleaegse ülikooli teine säravam isikus Ewersi kõrval G.F. Parrot.

ENSV RAKA materjalidest tuleb nimetada veel ülikooli kohtu toimikuid. Ewersi käega kirjutatud materjale leidub muidugi sadades kohtutoimikutes, kuid kolm puudutavad teda ennast ja sisaldavad ootamatult palju biograafilisi ja muus suhte iseloomustavaid andmeid. Need on: Karl Schlözeri, Moskva ajalooprofessori 1811. a. hagi Ewersi vastu oma isa A.L. Schlözeri mälestuse solvamise pärast, kusjuures kaebus tunnistati lõplikult alusetuks alles 1818. a. /20/; prof. C. Ledebouri kaebus, kes luges isiklikult enda solvamiseks üht väljendust Ewersi kokkuvõttest 1816. a. ebaseaduslike doktoripromotsioonide uurimise asjus /21/. Neis toimikutes avaldub Ewersi inimlik suurus ja tasakaalukus, mis vastast alandamata tolle elegantselt seljatab. Ewersi pärandustoimik /22/ sisaldab muuhulgas tema oksonile läinud raamatute nimekirja, kuigi samast selgub, et ligi pool raamatukogu jäi ta pojale.

Palju uudset teavet Ewersi rektoritegevuse kohta leidub Leningradi Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis (RAKAL) /23/. "Rektor Ewers" ei mahu küll käesoleva artikli raamidesse ja sellest on autoritel kavas omaette käsitlus.

Seni kõige põhjalikum Ewersi elu ja tegevuse ülevaade on avaldatud Tartu ülikooli õppejõudude biograafilises leksikonis M. Djakonovi sulest /24/. Sellega võrreldes esineb uueal ajal Ewersi kohta ilmunud saksa ajaloolaste töödes märgatav tagasimineku faktitäpsuse osas, nagu näeme allpool.

J. Ewersit on kõrgelt hinnanud kõik silmapaistvad vene ajaloolased alates Karamzinist. Oma peamiseks õpetajaks pidas teda kodanliku ajalooteaduse suurkuju S. Solovjov, kes arendas edasi Ewersi sugu-

konnateooriat ja väitis, et kui ta teistelt kogus fak-
te, siis Ewers õpetas mõtlema vene ajaloo üle.

Esimesena andis Ewersile marksistliku hinnangu
M. Netškina 1927. aastal /25/. Kui M. Netškina käsit-
luses oli Ewers vene ajaloolis-juriidilise koolkonna
rajaja, kelle poliitilised vaated olid suunatud mine-
vikku, siis järgnevatel autoritel muutusid Ewersi need
vaated aina reaktsoonilisemaks; nii sai temast Nõuko-
gude Ajaloo Entsüklopeedias mees, kelle "poliitiline
maailmavaade kandis reaktsoonilist iseloomu". Samahin-
nangut korratakse ka Suure Nõukogude Entsüklopeedia 3.
väljaandes, kusjuures pole huvitusetä märkida, et 2.
väljaande hinnang on tunduvalt erapooletum ja objek-
tiivsem /26/.

Ewersi kui ajaloolase monograafilise käsitluse ni
on seni jõudnud Tartu *alma materi* tütarülikooli - Voro-
neži ülikooli õppejõud V. I. Sevtsov, kes 1970. a. kait-
ses sel teemal kandidaadiväitekirja ja on avaldanud rea
artikleid, sealhulgas üsna põhjaliku ülevaate "Gustav
Ewersi kodumaises historiograafias" /27/. Sevtsovi hin-
nang üldalmainitud J. Kahki ning J. Lotmani töödele, na-
gu ületähtsustaks esimene Ewersi rolli sajandialguse
reformide läbiviimisel ja teine suurendaks liberalismi,
tundub olevat ebaõige, nagu mitmed muudki tema seis-
kohad. Esiteks on ta peamiselt toetunud trükitud ma-
terjalidele ja Leningradi RAKA-le, teiseks maksnud tea-
tavat sundlõivu lähimineviku mõtteviisile.

V. I. Sevtsov jagas Ewersi ajaloolised vaated kah-
te perioodi.

I. 1808 - 1816. a., mil Ewers jälgis veel 18. sa-
jandi aadliajaloo põhimõtteid, erinedes tugevama ja ar-
gumenteerituma kriitika ning kriitilise suhtumise poo-
lest allikatesse, sai tuntuks antinormannistina ja juht-
is uurijate tähelepanu vene ajaloo idamaistele allika-
tele. Perioodi lõpetas 1816. a. ilmunud "Venelaste aja-
lugu", milles Ewers jõudis ajaloo aine ja ülesande uue
mõistmiseni: tunnistas välispoliitika teisejärguliseks,
asus ta esimesena vene ajalookirjanduses uurima riigi
siseehitust - seadusi, kaubandust, kultuuri ja suutis
anda teatud määral tervikliku pildi ühiskonna seesmi-
sest elust Venemaal VI sajandi keskelt Peeter I valit-
susaja alguseni; olemusliku uuendusena püstitas Ewers
sotsiaalsete suhete probleemi, iseloomustades erineva-
te rahvakihtide juriidilist olukorda.

II. 1816 - 1830. a., Ewersi ajaloovaadete lõplik
väljakujunemine sugukonnateoorias ja täielikum ühis-
kondlik-poliitiliste vaadete avanemine. Väites, et
arenguliini perekond - sugukond - hõim - rahvas teevad
läbi kõik rahvad, jõudis Ewers lähedale ülemaailmse aja-
looprotsessi ühtsuse mõistmisele. Sevtsov tõi esile
Ewersi tol ajal tähelepanuväärse mõtte ühiskonna areng-
gust enne riiki ja aadliajalooloole võõra püüde näidata
põhjuslikku tingitust ning otsida ühiskonna seesmisest
arengust lähtuvaid orgaanilisi seoseid, samuti Ewersi
formuleeritud uue meetoodilise lähtekoha - uurida aja-
lugu nende mõistete ja tavade alusel, mis valitsevad

uuritavate rahvaste juures, mitte aga kaasaja veendumuste ja reeglite põhjal /28/.

H. Lowmijanski järgi esineb mõte vene riigi tekkimise sisemistest eeldustest siiski juba Bayeri kaasaegsel Tatištševil, olles sama vana kui normanni-teooria /29/. See muidugi ei vähenda Ewersi teeneid, kes selle idee oma sugukonna-teoorias välja arendas.

Sevtsov teeb küllalt põhjendatud oletuse, et Ewersi sugukonna-teooria äratas huvi ka Lääne-Euroopa teadlastes. Nii ei ole B.G. Niebuhri "Rooma ajaloo" esimeses, 1811. - 1812. aasta väljaandes peatükki "Sugukonnad ja kuuriad" (Gentes und Kurien), küll aga on see teises, 1827. a. väljaandes, aasta pärast Ewersi "Venelaste vanima õiguse" ilmumist. Tõsi, Niebuhri käsitlus erines oluliselt Ewersi omast /30/. Kirjadest Krugile ilmneb muide, et Ewers oli Niebuhriga otseses kirjavahetuses, kahjuks ei tea kui aktiivselt.

Mis puutub V.I. Sevtsovi poolt esile toodud Ewersi vigadesse, kes räägib perekonnast enne sugukondaja vaatleb perekonda muutumatuna, siis neid kordasid faktilise materjali vähesuse tõttu ka hilisemad ajaloolased. Vead perekonnaajaloo käsitlemisel olid 1820.-tel aastatel loomulikud, sest nagu ütles Fr. Engels: "Kuuekümnendate aastate alguseni ei saanud mingisugusest perekonna ajaloo juttugi olla." /31/. Samuti on asjatu süüdistada Ewersit, nagu teeb Sevtsov, pärisorjuse liigselt mõõdukas kriitikas ja tsaarivalitsuse klassiolemuse mittemõistmises.

Kokkuvõttes pidas V.I. Sevtsov Ewersit vene ajaloo teaduses üleminekuperioodi esindajaks aadellikult ajaloo teaduselt kodanlikule, kusjuures viimase kujunemisele avaldas Ewers suurt mõju, oma töödega õigusajaloo aga sai vene ajaloolis-juriidilise koolkonna (Desnitski, Kavelin) alusepanijaks /32/. Samuti leidis ta, et Ewersi vaadete reaktsioonilisust on ületähtsustatud.

Meie materjalid lubavad väita, et ajaloo aine ja ülesande uue mõistmiseni jõudis Ewers juba enne 1816. aastat ja et V. Sevtsovi periodiseering ei pea siin paika. Ka ei jää midagi järele reaktsioonilistest vaadetest, nagu näeme allpool.

Kui V. Sevtsovi tööd jäävad siiski kitsa ajaloo-aste ringi pärisosaks, siis eksimused teatmeteostes võimendavad väärinformatsiooni nii ajas kui ruumis. Ülalnimetatud "СНЭ" artiklis väidab M. Pavlova-Silvanskaja, et Ewers hakkas vene ajaloo tegelema Karamzini mõjutusel. Sama väide esineb ka saksa ajaloolastel, nimelt 1985. a. ilmunud "Baltisaksa ajalookirjutuse ajaloo" /33/, kus vastava peatüki autoriks on E. Amburger. Nii tema kui R. Stupperich, kelle artiklile /34/ ta kõige rohkem toetub, on vasturääkivuste vähendamiseks Ewersi Moskva-reisi (ta saatis sinna oma õpilasi) toonud aasta võrra ettepoole - 1807/1808, kui õige on 1808/1809, nagu on paigas juba Djakonovil. Viga on nähtavasti tulnud sellest, et mitmes hilisemas artiklis on nimetatud ainult 1808. a. ning et seosta-

da Ewersi esikteost /35/ Moskva materjalide ja Karamzini abiga, tundus loogilisem õppeaasta 1807/1808. Ewersi Moskvast viibimine on jälgitav niihästi kirjavahetusest leivavanemate Richteritega Väimelas kui kirjadest akadeemik Krugile. Ka on säilinud tema õpilastele Moskva ülikoolist väljastatud tunnistused, mille järgi nad olid immatrikuleeritud 17. aug. 1808 kuni 24. maini 1809/36/. Mis puutub aga Ewersi esikteosesse, siis eelteade selle ilmumisest 1806. a. Leipzigi lihavõttemessi kataloogis ajendas Ph. Krugi saatma Ewersile esimest kirja. Järgnevalt 1806. - 1807. a. kirjavahetusest on näha, et Ewersil oli teos põhiliselt valmis, et ta tegeles vene ajaloo väga tõsiselt, pidas laialdast kirjavahetust Skandinaaviaaegade ja Lääne-Euroopa ajaloolastega, sh. Schlözeriga. Neil aastail hellitas ta lootust pääseda TA adjunkti kohale, nagu olid Krug ja Tartust pärit A. Lehrberg (1770 - 1813), aga tõenäoliselt ta ei eksinud, arvates, et komistuskiviks sai tema publitsistika talurahvaküsimuses. Ewers kirjutas Krugile 3. märtsil 1808: "Poolteise kuu eest levis siin (ei tea kuidas?) kuuludus, et akadeemia on mind tahtnud. See saab nüüd võib-olla igavesti võimatuks Eestimaa rüütelkonna tõttu. Kes nende vigurid läbi näeb, peab neile ohtlik tunduma, seepärast kasutavad nad kindlasti kõiki vahendeid, et takistada minu ametissemääramist Peterburis." /37/.

Lootus pühendada end täielikult teadustööle akadeemia juures on üheks põhiteemaks esimese kolme aasta kirjavahetuses Krugiga. 1808. a. 16. dets. kirjutas Ewers, kes Karamzini abiga oli saanud võimaluse töötada Mussin-Puškini käsikirjakogus: "Paljude eeltööde hulgas, mis meie alal veel puuduvad, julgeksin tulevikus asuda seadusandluse ja riigivalitsemise ajaloo kallale." Eeldades, et Krugile jääks numismaatika ja kronoloogia, Lehrbergile ajalooline geograafia ja genealoogia, jätkab Ewers: "Kui taevast teile mõlemale tervist ja keiser oma suures riigis mulle jõudeaega kingib, siis peaks meil mõndagi ära teha õnnestuma." /38/.

Ewers ei hinnanud end üle, tundes endas eeldusi seni nii väheuuritud vene ajaloo alal midagi olulist ära teha. Tal oli erakordne mälu, terav mõistus, hiilgav keelteoskus jne. Viimane võimaldas kasutada seni vene ajaloolaste vaateväljast kõrvale jäänud Vana-Idamaade ja Skandinaavia kroonikaid. Kirjades Krugile on vihjeid armeenia keele õppimisele, teisel palub Ewers endalesaata soome-ugri hõimukeelte õpikuid (tšeremissi ja vogulijt.) ning räägib vanaslaavi ja türki keele võrdlemise vajadusest, milleks tal veel teadmisi napib /39/. 8. märtsil 1809. a. kirjas usaldas Ewers Krugile romantilise plaani lasta end komandeerida Escoriali (klooster Madridi lähedal), et kirjutada seal hoitavaist bütsantsi ajaloolaste käsikirjadest välja kõik Venemaasse puutuv /40/, mis on vist tänaseni tegemata.

Enne Moskvasse sõitu oli Ewers "Vene õiguse" seniste publikatsioonide põhjal veendunud selle germaani päritolus. Moskvast jõudis ta teistele järeldustele, tutvunud Mussin-Puškini kogus vanima "Pravda" ära kirjadega

Sinodi raamatukogust, millest kirjutaski välja oma võrdleva vene õiguse teksti. Selle väljaandmine sai teoks küll alles 15 aastat hiljem /41/. Moskvas läbitõotatud materjalid kajastuvad ka 1814. a. väljaandes "Kriitilisi eeltõid venelaste ajaloole" /42/. See on ainus autori eluajal vene keelde tõlgitud teos.

Ewersi nime ajaloolaste seas tuntuskas teinud esikteos oli koostatud hea ainetundmisega ja paljude uute materjalide sissetoomisega, kuid täiesti sõltumatult Moskvast või Karamzinist. Raamat tsenseeriti Tartus 1807. a. novembris, juba 16. dets. 1807 saatis Ewers selle Krugile ja veel paljudele ajaloolastele. Karamzinilt saadud vastusest kirjutab ta Krugile 13. apr. 1808. Nähtavasti historiograafi soovitusel valiti Ewers veel enne Moskvasse saabumist sealse keiserliku Vene Ajaloo ja Muististe Ühingu liikmeks (vt. "Dörptsche Zeitung" nr. 71, 2. sept. 1808), 1809. a. algul Krugi ja Lehrbergi soovitusel TA korrespondentliikmeks. Eelnevalt on kirjades Krugile korduvalt juttu töökohast akadeemias, selle lootuse kadumisel palus Ewers ise Krugi mõjutada tema valimist korrespondentliikmeks.

Et Ewersi väljaastumised talurahvaküsimuses valitsusele tõepoolest mõju avaldasid ja mõisnikele tublisti peavalu teid, selle kohta leidub üllaloetletud materjalides mitmeid täpsustavaid andmeid. R. Stupperichil, tema järel ka Amburgeril lööb valesti dateeritud kiri Schlözerile kogu kronoloogia segamini. 20. okt. 1806 ei saanud Ewers kirjutada oma brošüüri /43/ arestimisest ja sellele järgnenud sündmustest /44/, sest trükiloa sai see 14. nov. 1806, nagu kinnitab ülikooli tsensuurikomitee seni kasutamata protokolliraamat /45/, millest on näha, et keelustamine toimus ühe-aegselt "Tarto Marahwa Näddalilehe" keelamisega, s.o. 1807. a. jaanuari esimestel päevadel (seni arvati, et see toimus mõnevõrra hiljem). Juba 26. jaan. 1807. a. avaldas ülikooli tsensuurikomitee protesti, kuna korraldus Ewersi brošüüri arestimiseks oli Peterburist tulnud kirjale Riias (tõenäoliselt sõjakuberner Buxhoevdeni poolt - M.S.) juurde kirjutatud /46/. Siseministri tuntud vastuses nõuti "kahjuliku" trükise autori ja tsensori teatavakstegemist. Tsensuriks oli Parrot, kes oli isegi lasknud mõned teravused maha tõmmata /47/, kuid tema äraolekut kasutades võttis tsensuurikomitee endale kollektiivse vastutuse ning püüdis kaitsta ka autorit, kelle nimi siiski tuli teatavaks teha /48/. Senistes käsitlustes on tsensuurikomitee esimese vastuse põhjal arvatud, et autor jäigi anonüümseks. Ewers ise kirjutab Krugile 16. dets. 1807: "Olen juba Novossiltseville, Ülem-koolivalitsusele ja keisrile endale tuntud kui konfiskeeritud kirjutise autor. Tema Majesteet ei väljendunud mu kohta küll halvasti, arvas aga siiski, et need lehed võinuks jääda trükkimata. /.../ Tartu ülikool - *horribile dictu* - ei tohi nüüdsest alates lubada trükki ainsatki kirjutist riigi sisemisest ehitusest ja valitsemisest, kuha seal anti luba minu eespoolnimetatule, mille sisu on tõene

ja vorm vastab tsensuurieskirjadele." /49/. Sama kiri selgitab ka sakslaste kirjutistes käibivat legendi, nagu lasknuks Ewers oma keelatud brošüüri Berliinis uuesti trükkida - seal trükiti hoopis "Provisorische Verfassung ..." /50/. Et Ewers ka hiljem talurahvaprobleemide vastu huvi ei kaotanud, kinnitab kiri G. Sonntagile 4. jaan. 1815: "Kunagi pole 100-tukatine kapital (vähemalt niipalju kaotasin ma selle kirjutise (Vom Zustande ... - M.S.) väljaandmisega) suuremat kasu kandnud. Sest kindel on, et just see ajendas vahetult Tema Majesteeti Eestimaal reforme läbi viima, mille tulemuseks on sealse talurahva vabastamine. - Kõik see julgustab mind asuma südamelähedase asja kallale suuremas mastaabis." /51/. Nähtavasti kavatses Ewers käsile võtta talurahvaküsimuse Venemaal ja loobus sellest mitte ainult ülekoormatuse tõttu, vaid ka keskvalitsuse järsu kursimuutuse pärast. Uurijatel on jäänud märkamata, et Ewers kirjutas pärisorjuse kaotamise vajadusest kogu Vene impeeriumis veel 1828. aastalgi: "Igal inimesel on õigus vabadusele, pärisorjus tuleb seaduseandjatel niipea ja nõnda kõrvaldada, et riik kahju eisaaks, nii laialt kui võimalik" /52/ - küllalt julge, eriti meenutades, mille pärast samal ajal vallandati professorid Peterburis ja Kaasanis /53/.

Et võimalust end teadusele pühendada ei avanenud, tuli Ewersil vastu võtta prof. Gaspari lahkumisega vabanenud ajaloprofessori koht Tartus, kus taalustas tööd 1810. a. alguses ning luges praktiliselt kõiki ajalookursusi kuni üleminekuni 1826. a. õigusteaduskonda ja osaliselt veel hiljemgi. Ewersi peetud loengukursused on kirjas Tartu ülikooli loengukataloogides ja tema puhul võib neid kindlasti usaldada, kuigi üldiselt eisaanud teoks kaugeltki iga kursus /54/. Tema erakordseid lektorivõimeid on värvikalt kirjeldanud N. Jazõkov: "Professoritest olen kõige enam vaimustatud Ewersist /.../: loeb lihtsalt, selgelt ja haruldaselt ilmekalt; tal on eriline anne karakterite kujutamisel." Kaks aastat hiljem, 2. aug. 1825: "Teda kuulates on võimatuda mitte uskuda. Tema erakordsed teadmised vene ajaloost, imetlusväärne mõistuse paindlikkus, millega ta pöörab enda kasuks kõik oma väidetele esitatud vastuargumentid, ja lõpuks, oma mõtete haarav esitusviis - kõik see moodustab mingi teadusliku harmoonia, mis pakub kuulajatele harukordset ja täiuslikku naudingut." /55/. Et Jazõkov ei liialdanud, seda kinnitab Ewersi kuulajate hulk, mis pidevalt ületas filosoofiateaduskonna tudengite arvu, aga 1819. a. kirjas Sonntagile räägib Ewers koguni 250 kuulajast /56/. Sellal luges ta tasuta kaks korda nädalas Euroopa poliitilist ajalugu Napoleoni sõdadest Püha Liiduni. Meenutame, et tudengeid oli sel ajal ülikoolis alla 300, osa kuulajaid oli muidugi kolleegide seast ja väljastpoolt ülikooli. 20 aasta jooksul said Ewersi loengutest osa tuhanded kuulajad, kellest vähemalt olulise osa maailmavaadet ta kahtlemata mõjutas, seda enam, et üliõpilased olid ka temast kui rektorist vaimustatud.

Suure loengukoormuse kõrval püüdis Ewers võimalikult palju tegelda teadusega, kuid esmalt surusid peale õppetöö vajadused. Loenguprogrammides tuli viidata trükitud käsiraamatutele. Neid polnud kuigi palju, pealegi sisaldavad 19. saj. I kolmandiku keelatud õppekirjanduse nimestikud peamiselt ajaloo ja statistika (Ewersi õppeained), ka religiooni aluste õpikuid /57/. Nii polnud "läbimineva" käsiraamatu koostamine kaugeltki lihtne.

1812. a. kevadsemestri loengukataloogis on märge, et Ewers loeb Vene riigi statistikat oma käsiraamatu järgi, kuid ilmselt sundis suvel puhkenud sõda ja muutunud poliitiline olukord tiraaži hävitama /58/. Ewersi lähenemisest sellele õppeainele, mis sisaldas majandusgeograafilist, poliitilist ja kultuurilist ülevaadet kaasaja riikidest, annab ettekujutuse üliõpilase F. Maydelli konspekt Euroopa riikide statistika loengutest 1824. a. kevadsemestril /59/.

Vanim teadaolevalt säilinud Ewersi loengute konspekt väärrib pikemat käsitlust, kuna võimaldab ümber hinnata mitmeid Ewersi suhtes käibivaid seisukohti. See on üliõpilase Stryki konspekt Venemaa ajaloo loengutest 1813. a. kevadsemestril /60/. Konspekt on oluliseks täienduseks Ewersi 1816. a. ilmunud käsiraamatu "Venelaste ajalugu" I köitele /61/. Selle esimesi poognaid 1815. a. aprillis Sonntagile saates palus Ewers tähelepanelikult vaagida, kas kurjadel (inimestel) oleks kerge teda poliitilises või religioosses ketserluses süüdistada - ta on küll kirjutanud, nagu mõtleb, kuid ei tea, kuidas teatud inimeste vaimus mõtlema peaks /62/.

"Venelaste ajaloo" I osa lõpeb Peeter I trooniletulekuga, teine pidi jõudma Katariina II surmani 1796. See oli trükivalmis 1818. a. kevadel, kuid takistuseks sai mitte ainult tohutu administratiivne koormus - Ewers võttis ülikooli juhtimise ja asjaajamise täielikult oma kontrolli alla - vaid ka tsaarivalitsuse sisepoliitika järsud muutused 1818. a. ja 1822. a., mida saatsid aina uued tsensuurikitsendused, rääkimata Nikolai I valitsusajast. Siiski on Ewers käsikirja kallal pidevalt töötanud, mida tõendavad kirjad Sonntagile, ja veel lühikest aega enne surma palus ta Krugi leida praktiliselt valmis käsikirja jaoks toimetaja. Kavas oli kolmaski köide, nagu näha 25. nov. 1818. a. Kirjast Krugile: "... kui jumal päevi annab, tahaksin kolmandas köites kirjeldada Pauli ja Aleksandri valitsusaega, kuid mitte enam ise välja anda. /.../. Kes sõandab tunnistusi anda oma kaasajast, peab eelkõige kindlustama, et hirm ega lootus tema südant ei liigutaks. Karisid on niigi küllalt!" /63/.

Stryki konspekt lõpeb Katariina II trooniletulekuga, selle üldmahust - 714 lk. - hõlmab Peeter I ja tema järglaste valitsusaja küsitlus ligi poole, 328 lk. Käsiraamatu ja konspekti võrdlus vanema perioodi osas näitab, et põhiseisukohad on samad, kohati kattub tekst raamatuga sõna-sõnalt. Nii võib oletada, et ka uuemas

osas jäid peamised lähtekohad samaks. Juba neis 1813. aasta loengutes väljenduvad kõik need progressiivsed jooned, mida hinnatakse uue kvaliteedina Ewersi "Venelaste ajaloo" I osa juures; teise perioodi käsitlemisel on kallak riigi sisemise ehituse, seaduste, lepingute, kaubanduse jms. uurimisele isegi tugevam. Kui V. Sevtsov ütleb, et Ewers suutis anda teatud määral tervikliku pildi vene ühiskonna sisemisest elust 6. sajandist Peeter I valitsusaja alguseni /64/, siis neis loengutes suutis ta anda veelgi terviklikuma pildi Peeter I ja tema järglaste aegsest vene ühiskonnast. Ka kerkib siin esile Sevtsovi poolt samas vanema perioodi puhul olemuslikuks uuenduseks tunnustatud sotsiaalsete suhete probleem, eri rahvakihtide õigusliku olukorra iseloomustamisele pühendatakse õige palju tähelepanu. Riigi siseolukorra kirjeldus (käsitöö, kaubandus, seadusandlus, kultuur) võtab poole rohkem ruumi kui poliitiline ajalugu. Viimast käsitledes tõi Ewers lühidalt ära naabrite juures toimuva (Türgis, Poolas, Rootsis, aga ka Pärsias, Hiinas, Mongoolias). Peeter I hindas ta kui tarka ja ettenägelikku poliitikut, kuid oli kaugel apoloogiast. Ta mõistis hukka kõige välismaise kultuse, põllumajanduse hoolitussejätmise, rahva rõhumise ja suure julmuse, õeldes, et ei saadud rahul olla valitsusega, mille all rahvasni vähe rõõmu nägi. Korduvalt esineb pärisorjuse otsest või kaudset hukkamõistu. Peeter I sõjaväe kohta arvas Ewers: "Umbusklik valitsus toetub alati sõjaväele, nii ka Peetri oma. Selle õnnestunud loomine andis Peetri tahte teooriist, mis sisendab naabritesse aukartust ja alamatesse hirmu." /64/. Ewers rõhutas Peetri reformide pöördumatust, mida järgnevad valitsejad olid sunnitud varem või hiljem tunnistama, seepärast hindas ta nende tegevuses Peetri suuna jätkamist. Torkab silma püüd vaadelda sündmusi vastastikusel seoses ja tingituses.

Peab veel ütlema, et käsitledes enne Peeter I reformide juurde asumist põhjalikult tsaar Aleksei Mihhailovitši valitsusajaga, näitas Ewers, et need reformid ei tekkinud tühjale kohale. Selle esiletoomist on seni peetud S. Solovjovi suureks teeneks.

1824. a. algul on Ewers Sonntagile teatanud, et astus Saksa Ajaloolaste Seltsi, mis Heereni ja Ackertijuhitmisel hakkab välja andma 30-köitelist Euroopa riikide ajalugu, mille jaoks ta hakkas koostama Venemaa osa /65/. 1828. a. oli Ewers siiski sunnitud selleks tööks endale asendaja leidma, nagu ta teatab Krugile 8. mail 1828. a., mainides samas: "Teie töödest kuulen ajalehe kaudu ja vaatan valutundega omaenese kirjanduslike plaanide peale, mille elluviimine mulle kunagi näis ülim elueesmärk. Ma elan jätkuvalt ainult Tartu ülikoolile, ja minu õpetaja-suhe temaga sundis mind välja andma brošüüri, millest ma siin lisan kolm eksemplari (Parrotile ja Storchile)." /66/. Kõne all on Ewersi "Rapsodilised mõtted loodusõiguse teaduslikust tähendusest" /67/. See ülikooli-aste tsensuuriludes ilmunud brošüür on üks "asitõendeid" Ewersi reaktsiooniliste vaadete kohta viimaseil

eluaastail, kuid asja tuleb vaadata hoopis teisest küljest. Loodusõiguse loengud olid Venemaal keelatud 1821. a. algusest, kuna nende pidamisel aluseks olnud Tsarskoje Selo lütseumi prof. Kunitsõni käsiraamat tunnistas "valede põhiprintsiipide tõttu ülimalt kahjulikuks ja ristiusu tõdedele vasturääkivaks" /68/. Juba 24. aprillil 1828. a. kandis Ewers ülikooli nõukogus ette, et on esitanud kuraatorile oma brošüüri koos palvega, kui tema seisukohad heaks kiidetakse, lubada Tartu ülikoolis jälle pidada loenguid loodusõigusest /69/. Neid loenguid küll Ewersi eluajal enam loengukavades ei ole, ilmselt ei pälvinud töö siiski heakskiitu. Analoogne on lugu ka 1829. a. ilmunud loengukäsiraamatuga "Politiika" /70/. See paistab väga truualamlikuna, kuid polnud seda omal ajal vist veel piisavalt. Kuigi Storch tõlkis teose vene keelde, jäi tõlge ilmutata.

Juba rektoritöö andis ebainimliku koormuse, kuid selle kõrval tuli Ewersil pidada ka täiskohaga tsensooriumet. Et selles on samuti nähtud tema reaktsioonilisuse kinnitust, tasuks ära tuua paar vastupidist näidet.

1829. a. sai ülikool haridusministri korralduse anda hinnang kõigile O.W. Masingu töödele. Komisjoni ettekandele lisas Ewers ka oma isikliku arvamuse, mida L. Anvelt Riias leitud ära kirja põhjal pidaski komisjoni hinnanguks /71/. Viimane polnud kaugeltki positiivne ja Ewers püüdis seda pehendada kaheksal foorioleheküljel /72/. Seda, et kõik eksperdid (Engelhardt, Lenz, Boubrig, Schwan) teostest puudusi leidsid, selektab Ewers sellega, et mistahes vaimutoodetel paljude silmadega ja mitmest küljest vaadates paratamatult puudusi nähakse, sellepärast ei tohi veel asja väärtust maha teha, eriti kui on tegemist esimeste katsetega harimata põllul. Lõplik hinnang oli väga positiivne: "Tegelikult ei ole pärast kadunud kons. nõunik Hupelit/.../ kedagi, kellel selle rahva keeles ja kultuuris nii suuri teeneid oleks kui härra praost Masingul." /73/.

Vaatamata Ewersi autoriteedile Lieveni silmis, tema eestkoste seekord Masingut ei aidanud. Viimane ise kirjutas Krugile 21. nov. 1831. a., et ministrilt pole tal oodata midagi peale tagakiusamise, kuna tolle silmis on ta ristiusu vaenlane (Masing oli Lieveni poolt soositud vennastekoguduse äge vastane): "Ma olen ministri ebasoosingut juba küllalt tunda saanud - minu kaudu aga eesti rahvas, kellel nüüd on oma uues seisundis (mõeldud on pärisorjuse kaotamist - L.L.) kõik võimalused hariduse saamiseks, selle asemel aga levitatakse fanaatilise agarusega moralistlikke ja religioosseid väärtõpetusi ja pannakse alus ühe eksiteele viidud ning kuritarvitatud rahva hukatusele." /74/. Seda kõike Ewers muidugi teadis, katsus aga siiski Masingut aidata.

Ewers on püüdnud kosta ka Merkeli eest, nagu näitab kiri Sonntagile 8. nov. 1823: "Ilmselt leidis H. Merkel hiljuti ootamatu takistuse oma väljakuulutatud loengute pidamiseks inimkonna ajaloo kohta, ja ilmselt

pannakse seda minu süüks. Olen nõus seda kandma kõigi teiste silmis peale Teie, seepärast saadan Teile oma sellekohase ettekande ärakirja, mis aga ei aidanud. Palun siiski seda paberit mitte kellelegi näidata."/75/

Need näited, mida võiks jätkata, vaevalt annavad tunnistust reaktsioonilisusest või karjerismist, milles Ewersit süüdistab V. Sevstov /76/. Kirjad ja paljud muud dokumendid näitavad sõltumatut mõtlemist, soovi tuua kasu teadusele. Näiteks kui administratiivtöö ei andnud mahti loominguks, tegeles ta publikatsioonidega, et valmistada ette materjale tulevastele uurijatele. Kirglikult pooldas ta haridust ja teadust, mis ühenduses hiilgavate diplomaativõimetelega oli kahtlemata suureks õnneks Tartu ülikoolile.

Pole liigne taas meenutada, et minevikutegelaste hindamisel tuleb eelkõige lähtuda sellest, mida nad oma ajas, selleaegsete tingimuste ja teadmiste juures ära tegid. V.I. Lenin on öelnud: "Ajaloolistele teenete üle ei otsustata selle järgi, mida ajaloolised tegelased ei andnud võrreldes tänapäeva tingimustega, vaid selle järgi, mis nad andsid uut võrreldes oma eelkäijatega."/77/.

Ewers eelistas, nagu enamik tole ajastu inimesi (näit. Puškin), reforme revolutsioonilistele vapustustele, kuid see ei anna veel mingit alust pidada teda reaktsionäärriks. Kogu tema tegevus kandis progressiivset iseloomu ja selle järgi tulebki teda hinnata.

Kasutatud allikad ja kirjandus

1. Traat A. J.Ph.G. Ewers publitsisti ja ajaloolasena. - Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. - Tartu, 1981. - X.
2. Tartu Ülikooli ajalugu. - Tln., 1982. - II k. (vt. nimeregistrist).
3. Лотман Ю.М. Андрей Сергеевич Кайсаров и литературно-общественная борьба его времени // Уч. зап. Тарт. ун-та. - 1968. - Вып. 63. - С. 131 - 134.
4. Kahk J. Rahutused ja reformid. - Tln., 1961. - Lk. 55.
5. Leppik L. Tartu Ülikooli professor Johann Philipp Gustav Ewers: Diplomitöö. - Tartu, 1987 (masin-kiri). - 84 + 39 lk.
6. Süss W. Karl Morgenstern (1770 - 1852): Ein kulturhistorisches Versuch. - Dorpat, 1928. - S. 208. KM B-105:813-880.
8. TAAL, f. 88, nim. 2, s. 106.
9. Wolle S. Die wissenschaftliche Korrespondenz zwischen Gustav Ewers (1781 - 1830) und Philipp Krug (1764 - 1844). 1. Teil Nr. 1 - 15 (4. Okt. 1806 - 2. März 1808), 2. Teil Nr. 16- 44 (9. März 1808 - 27. Mai 1809) // Jahrbuch für Geschichte der sozialistischen Länder Europas. - Berlin, 1984, 1985. - Bd. 28, 29. (30. köide 1986. a. kirju eisisalda)

10. TAAL, f-d 778, 89, 764, 31, 149.
11. TRÜ TR KHO Mrg., s. CCCXLII. Briefe an Morgenstern
3, 6, 7, 11, 15, 18 (116 kirja).
12. Samas, Mscr 386^c, l. 62 - 66.
13. Samas, Mscr 386^a, l. 66, 68 - 68 p.
14. Samas, f. 9, s. 3, l. 8 - 10.
15. RAKA, f. 1388, nim. 1, s. 1131; RAR KO, f. 124, nim.
1, s. 4993, nim. 2, s. 124.
16. TRÜ TR KHO, f. 55, nim. 1, s. 143.
17. Samas, s. 144.
18. RAKA, f. 1423, nim. 1, s. 63.
19. RAKA, f. 402, nim. 4, s-d 249, 266, 281, 301, 317,
329, 342, 353, 365, 378, 407, 433, 447, 464,
480, 508.
20. RAKA, f. 402, nim. 8, s. 1309.
21. Samas, s. 1368. Vt. ka nim. 4, s. 329, l. 244.
22. RAKA, f. 402, nim. 8, s. 795.
23. RAKAL, f. 533, nim. 56 (registri j.).
24. Левицкий Г.В. Биографический словарь профессоров и
преподавателей Императорского Юрьевского, быв-
шего Дерптского университета за сто лет его
существования (1802 - 1902). - Юрьев, 1903. -
Т. II. - С. 510 - 537.
25. Нечкина М. Густав Эверс - русская историческая ли-
тература в классовом освещении. - М., 1927.
26. Советская историческая энциклопедия. - М., 1976. -
Т. 16. - С. 397; Большая советская энциклопе-
дия. - 3-е изд. - М., 1978. - Т. 29. - С. 654;
БСЭ. - 2-е изд. - М., 1957. - Т. 40. - С. 300.
27. Шевцов В.И. Густав Эверс и его место в русской ис-
ториографии: Автореф. дис. ... канд. ист. наук.
- Днепропетровск, 1970. Его же. Густав Эверс
в отечественной историографии // Вопросы исто-
риографии и истории СССР. - Воронеж, 1969.
Его же. Густав Эверс и русская историография //
Вопросы истории. - 1975. - № 3.
28. Шевцов В.И. Автореферат, с. 15 - 21.
29. Ловмянский Х. Русь и норманны. - М., 1985. - С. 78.
30. Ševcov W.I. Die Sippen-theorie bei Gustav Ewers //
Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas.
- Berlin, 1976. - 19. - S. 166.
31. Engels Fr. Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimi-
ne. - Tln., 1958. - Lk. 7.
32. Шевцов В.И. Автореферат, с. 22.
33. Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung.
Im Auftrage der Baltischen Historischen Kommis-
sion unter Mitwirkung von Michael Garleff, Jür-
gen von Hehn, Wilhelm Lenz // Ostmitteleuropa
in Vergangenheit und Gegenwart / Hrsg. von Georg
von Rauch. - Köln-Wien: Böhlau Verlag, 1986. -
20. - Lk. 89 jj.
34. Stupperich R. Gustav Ewers und A.L. Schlözer.
Verpflichtung und Konflikt // Ostliches Euro-
pa-Spiegel der Geschichte. Festschrift für
Manfred Hellmann zum 65. Geburtstag // Quellen

- und Studien zur Geschichte der östlichen Europa. - Wiesbaden, 1977. - 9.
35. Ewers J.Ph.G. Vom Ursprunge des russischen Staats: Ein Versuch, die Geschichte desselben aus den Quellen zu erforschen. - Riga, Leipzig, 1808.
  36. RAKA, f. 1457, nim. 1, s. 80, l. 1, 2.
  37. Jahrbuch ... B. 29. S. 289.
  38. Samas, lk. 306.
  39. Samas, lk. 287, 288.
  40. Samas, lk. 313.
  41. Ewers J.Ph.G. Das älteste Recht der Russen in seiner geschichtlichen Entwicklung. - Dorpat, 1826. (Ilmus vene keeles 1835. a.)
  42. Ewers J.Ph.G. Kritische Vorarbeiten zur Geschichte der Russen. - Dorpat, 1814. - I u. II Buch. Vene keeles ilmused Moskva Ajaloo ja Muististe Ühingu väljaandel: Предварительные критические исследования Густава Эверса для российской истории. - М., 1825 - 1826. - Кн. I и II.
  43. Vom Zustande der Bauern in Liv- und Estland: Ein Wort zu seiner Zeit. - Dorpat, 1806. - Dezember.
  44. Stupperich R. Op. cit., lk. 205, 208.
  45. RAKA, f. 402, nim. 10, s. 39.
  46. Samas, l. 22 p.
  47. Samas, l. 18.
  48. Samas, l. 36 p - 37.
  49. Jahrbuch ... B. 29, S. 306.
  50. Storch N. Provisorische Verfassung des Bauernstandes in Ehstland // Russland unter Alexander dem Ersten. - Peterburg, 1805. - B. VII; eraldi Berlin, 1806.
  51. KM, B-105 : 820.
  52. Ewers J.Ph.G. Rhapsodische Gedanken über die wissenschaftliche Bedeutung des Naturrechts. - Dorpat, 1828. - S. 7.
  53. Vt.: Сухомлинов М.И. Исследования и статьи по русской литературе и просвещению. - Пб., 1889. - Т. I. - С. 299 сл.
  54. Vt.: Салупере М.Г. Профессор А.С. Кайсаров в Дерпте // Уч. зап. Тарт. ун-та. - 1987. - Вып. 748. - С. I - 2.
  55. Письма Н.М. Языкова к родным за дерптский период его жизни (1822 - 1829) / Под ред. Е.В. Петухова. - Пб., 1913. - С. 88, 192 - 193.
  56. KM B-105 : 840.
  57. Vt. RAKA, f. 403, nim. 2, s. 56.
  58. Ewersi teoste loetelus: Zur Statistik des Russischen Reichs. - Dorpat, 1812. - Napiersky C.E., Recke J.F. Allgemeine Schriftsteller und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Ehstland und Kurland. - Mitau, 1827. - Bd. I. - S. 539. (1859. a. lisakõites on märkus lõpetamata väljaande makuleerimisest.)
  59. TRÜ TR KHO, f. 55, nim. 1, S. 144.
  60. Samas, s. 143.

61. Ewers J.Ph.G. Geschichte der Russen: Versuch eines Handbuchs. - Dorpat, 1816. - I-er Theil.
62. KM, B-105 : 823.
63. TAAL, f. 88, nim. 2, s. 106, l. 6 p.
64. TRÜ TR KHO, f. 55, nim. 1, s. 143, l. 259 p.
65. KM, B-105 : 869.
66. TAAL, f. 88, nim. 2, s. 106, l. 59.
67. Vt. nr. 52.
68. RAKA, f. 402, nim. 9, s. 513.
69. Samas, nim. 4, s. 508, l. 19.
70. Ewers J.Ph.G. Politik: Andeutungen des Inhalts seiner öffentlichen Vorträge über diese Wissenschaft. - Dorpat, 1829.
71. Vt.: Anvelt L. O.W. Masing ja kaasaegsed. - Tln., 1979. - Lk. 89 - 90.
72. RAKA, f. 402, nim. 7, s. 61, l. 14 - 17.
73. Samas, l. 17.
74. TAAL, f. 88, nim. 2, s. 50, l. 1 p.
75. KM, B-105 : 887.
76. Шевцов В.И. Густав Эверс и русская историография ...
с. 61.
77. Lenin V.I. Teosed. - Tln., 1949. - 2. kd. - Lk. 158.